

Мақал-Мәтелдерді Оқытудың Тілдік Ерекшеліктері

Түйіндеме

Мақал-мәтелдердің тілі қарапайым және өте көркем, сөздік құрамы бай. Сөйлем құрылысы жағынан жеңіл, әсерлі болып келеді. Халық мақал-мәтелдеріндегі қолданылған сөздердің тек қана сыртқы сұлулығын қарамайды, сонымен қатар құрамындағы сөз мағынасын шебер, орынды қолданылуына да назар аударады. Мақал-мәтелдерді оқып үйрену ана тіліміздің байлығын, сөйлем құрылысын, дұрыс сөйлеу заңын жетік білуімізге, тілімізді дамытып ой-өрісімізді кеңейтуге себепші болады.

Фольклордың басқа түрлері сияқты мақал-мәтелдер – халық оқулығы, өсиеті. Олар жастарды тәрбиелейді, жамандықтан сақтандырады. Ең алдымен қарапайымдылыққа, ауызбіршілікке, ұйымшылдыққа меззейді, еңбекке, ерлікке баулиды. Адалдықты, адамгершілікті мақтап, насихаттай отырып, оған қарама-қарсы арамдық, қараулық, өтірік-өсек, жалқаулық, ұрлық, екі жүзділік секілді жарамсыз мінез-құлықтар сыналады.

Мақал-мәтел – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенінен, бастан кешкен уақиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы, табиғатта, өмірде үнемі қайталап тұратын уақиғалармен, құбылыстармен байланысты туған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні.

Әр халықтың мақалы мен мәтелі – сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, ережесі. Ол кез келген уақиғаның, мәселенің тұсында еске түседі, тілге оралады. Сөйтіп көп ойлануды, ұзақ баяндауды керек ететін қиын нәрсені жеп-жеңіл, оп-онай, бір-ақ ауыз сөзбен түсіндіреді, ұғындырады.

Кілт сөздер: халық оқулығы, фольклор жанры, сөз нақышы, нақыл сөз.

LINGUISTIC FEATURES OF TEACHING PROVERBS

Abstract

The language of proverbs and sayings is very simple, it is artistic, the composition of the dictionary is rich. The composition of the proposals of this genre is simple, impressive. The people appreciate not only the structure and expression of beautiful, literary words. But their clear and appropriate use.

The study and knowledge of proverbs and sayings - this is the wealth of our mother tongue - becomes the cause of sentence structures, the correct expression, developing our minds.

Like other genres of folklore, proverbs and sayings - like a textbook of the people and the covenant. They educate youth, warn evil. First of all, they teach us to simplicity, unity, work. Praising honesty, morality, on the contrary, criticize negative qualities.

Proverbs and sayings are the property of the people who have passed the test of centuries in the conditions of ancient society, when there were no means of material consolidation of thought.

Proverbs and sayings - the genre of folklore, aphoristically concise, figurative, grammatically and logically complete saying with instructive meaning in a rhythmically organized form.

Proverbs make up the heritage of a whole nation or a significant part of it and embodies a general judgment or instruction on some occasion of life.

Keywords: Textbook of the people, specific meaning, speech sayings, folklore genre.

**Millî Kültür
Araştırmaları Dergisi
(MİKAD)
CİLT 4 / SAYI 1
HAZİRAN 2020**

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Б.Сарбасов

* ф.ғ.к., қауым
профессор, ҚазҰҚПҮ,
Қазақстан, Алматы,
Sarbasov.bolathan@mail.ru

**ORCID ID: 0000-0003-
0179-5792**

Т.Ералиева

ф.ғ.к., Phd доктор,
ҚазҰҚПҮ, Қазақстан,
Алматы, Eralieva@mail.ru
**ORCID ID: 0000-0001-
9273-7306**

**Gönderim Tarihi
Recieved
03. 05.2020**

**Kabul Tarihi
Accepted
21.05.2020**

Atf
Б.Сарбасов, Ералиева (2020).
Мақал-Мәтелдерді Оқытудың
Тілдік Ерекшеліктер, Milli
Kültür Araştırma Dergisi, (4/1).
96-100.

Мақал – мәтелдер үнемі туып, өңделіп, ұстартылып отырады. Ұрпақтан ұрпаққа ауысып, халық жадында жылдар, ғасырлар бойы сақталып, бірден бірге шыңдала береді. Өңделіп, жылдан – жыл өткен сайын өткірлене түседі. Үнемі туып, толысып, молайып отырады.

Мақалдардың негізгі айтар идеялық түйініне, ой желісіне, оны жеткізудегі қолданылатын көркемдік кестелеріне көз жіберер болсақ, халық ой-қиялының ұшқырлығы мен тіл шеберлігіне, шешендік өнеріне, ақылдылығына еріксіз қайран қаласың. Мақалдар тақырыбы өте ауқымды, тіпті ол қамтымаған сала, ол көтермеген мәселе жоқ десе де болғандай. Қандай мәселеге арналып айтылса да мақал-мәтел жақсылықты дәріптейді, жамандықтан сақтандырады. Оның мазмұны ата-бабаларымыздың бүкіл өмір тәжірибесін қамти отырып, ел болашағы болып табылатын жас ұрпақтың санасын, әсемдік сезімін, талғамын, өмірге деген көзқарасын дамытып, ой-өрісін кеңейтіп, тіл байлығын молайтуды мақсат етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мақал-мәтелдердің тағылымдық, тәлім-тәрбиелік, өсиет-өнегелік маңызы зор. «Мақал – мәтелдер әлеуметтік өмірдің қым – қиғаш қайшылықтарын айқын елестететін өткір сын, мысал, ажуаға да толы. Оларда халықтың болашаққа деген зор сенімі, үміті, не бір асқақ қиялы да көркем сипатталған» (Адамбаев, Б. (1976:20).

Қазақ мақалдарының көпшілігі еңбек, шаруашылық тақырыптарын қамтиды. Еңбек жайындағы мақалдар еңбекші бұқараның жүздеген жылдар бойындағы еңбек тәжірибесін қорытып, алуан – алуан кәсіп түрлеріне халық көзқарасын білдіреді. Халық мақалы: «Еңбек етсең – емерсің», «Істесең – тістерсің», «Қолы қимылдағанның аузы қимылдар», «Еңбек түбі – мереке, көптің түбі – береке», «Еңбегіне қарай өнбегі», «Бейнетің қатты болса, татқаның тәтті болар» деп тұрмыс негізі еңбек екенін көрсетеді. Енді бір топ мақалдар: «Жалқау жатып бұйырады», «Еріншекке ошақтың екі бұты айшылық жер» деп, жатып ішер жалқау, керенауларды сынайды. «Еңбегі ештің күні кеш» деп жұмыс істемейтін керенау, жалқаулар өмірінің мағынасыздығын аңғартады. Еңбек тақырыбына арналған мақалдарда жас ұрпақты аянбай адал еңбек етуге, елге, халыққа қызмет етуге шақыру идеясы үлкен орын алады.

Көп заман кәсібінің ең басым түрі мал шаруашылығы болған қазақ халқында, әсіресе төрт түлікке байланысты мақалдар орын алады. Мал туралы мақалдарда қай түліктің шаруаға жайлы, жайсыздығы, әр қайсысының жеке қасиеттері айтылады. Қазақ мақал – мәтелдері түліктің ішінде ардақтысы жылқы малы дейді. «Жылқы – малдың патшасы», «Таяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер», «Ат ұстаған азабынан құтылады», «Жонға салсаң – жүйрік, жолға салсаң – жорға», «Ат қадірін білмесең, жаяушылық берсін сазанды; ас қадірін білмесең, ашаршылық берсін сазанды» деп, әрі сауын, әрі көлік және ойын – сауық, той жиындардың салтанаты жылқыны ардақтайды. Қазақ халқының жылқыны артық көретіні сонша, жүйрік арғымақ, тұлпар туралы мақалдар астарлы мағынасында адам бойындағы жақсы қасиеттерді ғана бейнелейді. Мұндайда мақалдың бір, не екі жолы жақсы ат туралы болса, ал соған жалғас жол адамдық қасиетке арналады. Мысалы, «Ат ерінді келер, ер мұрынды келер», «Ат сүрінбей жер танымас, ер сүрінбей ел танымас», «Ат қадірін жоқ білмес, ас қадірін тоқ білмес» (Ғабдуллин, М. (1958:45).

Халқымыз бала тәрбиесіне де ерекше көңіл бөліп, көпті көріп, көп жасаған ата мен әжелеріміз балаға тілі шыққаннан бастап қысқаша әңгіме, ертегі, әртүрлі өсиет-өнеге сөздерді, әңгімелерді, мақал-мәтелдерді айтып берген. Осылардың көпшілігі балалардың өздері күнделікті көріп жүрген жануарлар дүниесімен байланысты болғандығын білеміз. Балаға жақсы таныс мәселені ала отырып оның қабылдауына жеңіл, ұғынуына ауырлық тигізбейтін ақыл-кеңес бере білген. «Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды», «Ойнақтаған бота от басар», «Соңғы түйенің жүгі ауыр», «Жуас түйе жүндеуге жақсы», «Аттан тай озады, Атадан бала озады», «Сиыр сипағанды білмейді, жаман силағанды

білмейді», «Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер». Осы сияқты мағынадағы мақалдардың бала тәрбиесіндегі мәні зор.

Қазақ мақалдарының көрнекті тақырыптарының бірі – бірлік, ынтымақ, ұйымшылдық мәселесі. Бұл тақырыптағы мақалдардың негізіне ақыл-ойы сергек халықтың осы туралы даналық көзқарасы, өмірлік тәжірибесі жатады. Тұрмыс талқысынан туып, әрбір тарихи кезеңнің сындарынан өткен түсініктерін мақал арқылы көрсетпек болады. Бүкіл қоғамның бүтіндігі бірлік пен татулықта деп білген халық «Бірлік болмай тірлік болмас», «Ырыс алды -ынтымақ», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас», «Көп ісінде - береке», «Көппен көрген ұлы той», «Көп түкірсе-көл» деген мақалдарымен барлық күш – қуат ынтымақ бар жерде екендігін дәлелдейді.

Қазақ ауыз әдебиетінде халықтың сүйе тындап, сүйсіне тыңдағаны – көпшілік үшін жасалған ерлік, батырлық істер, ел қорғаған ерлер туралы болғаны бізге мәлім. Бұл тақырыпта қаншама аңыз, әңгіме, ертегі, өлең, жыр туғызып, халықтың ерен ерлікті ардақтағанын білеміз. Осы бір тақырып халық мақалдарынан да өз орнын алған.

Ел қорғау, батырлық, ерлік істер жайында туған халық мақалдары оның ой-арманын, елжандылық қасиетін, туған жерге деген ыстық ықыласын танытып тұрады. Бұл тәріздес мақалдардың ұрпақ тәрбиесіндегі мәні мен маңызы ерекше екендігін жақсы білеміз. Қазақ халқының туған жерге деген перзенттік сезімін көрсететін мақалдары өте көп. Соның кейбіріне тоқталып кетейік: «Ел іші алтын бесік», «Отан оттан да ыстық», «Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол», «Өз елімнің басы болмасам да сайының тасы болайын», «Елінен безген ер оңбас, көлінен безген қаз оңбас» т.б.

Өз мақалдарында туған жерін ерекше құрмет тұтқан халық оны қорғау, елінің болашағына қызмет ету әрбір азаматтың басты борышы деп санайды. «Ер елі үшін туып, елі үшін өледі», «Ел үмітін ер ақтар, ер атағын ел сақтар», «Батыр туса ел ырысы, жаңбыр жауса жер ырысы», «Ел ауырын ер көтереді» т.б. мақалдардың негізгі түйіні осы болып табылады.

Мақалдарда халық елі үшін ерлікке барып, ештеңеден тайынбайтын айбынды ерлерін ардақтап, олардың ел сүйсінген істерін жастарға, кейінгі ұрпаққа үлгі етуді мақсат етеді. Осы орайда нағыз ерді қорқақпен салыстыра отырып, аз сөзбен екеуінің де бейнесін жасайды. Ерлік, батырлық жасау тек елін, жерін, халқын шын сүйетін адамның қолынан ғана келеді, осындай жандардың қолынан кез-келген ерлік іс келеді деп сипаттайды. Мысалы, «Ердің екі сөйлегені - өлгені, еменнің иілгені - сынғаны», «Ер жігіт – етек жеңі кең жігіт», «Батырда бақастық болмас», «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді», «Ер бір рет өледі, қорқақ мың рет өледі» деген мақалдар бұған мысал бола алады (Жарықбаев, Қ. (1980:30).

Халық мақалдарының мәнін еш уақытта жоймайтын қоғамдық маңызы зор саласының бірі – оқу-білім, өнер, ғылым және мінез – құлық туралы. Олардың басты сарыны – елді өнер-білімге шақыру, оқудың, ғылымның пайдасын насихаттау. Жақсы нәрсені үлгі ету, жаманнан жирендіру аталмыш тақырыптағы мақалдардың басты мақсаты. Мысалы, «Өнерліге өріс кең», «Өнерлі өрге жүзеді», «Білегі күшті бірді жығады, білімі күшті мыңды жығады», «Ақыл-тозбас тон, білім-таусылмас кен», «Оқу-білім бұлағы, білім- өмір шырағы», «Білек сүріндіре алмағанды - білім сүріндіреді», «Білімдіге дүние жарық, білімсіздің күні ғаріп» деп тізе берсек таусылмастай мол мақалдардан артық жас ұрпаққа айтылар насихат, өсиет, үлгі-өнеге бар ма екен, сірә. Бұл мақал үлгілерінен жастарды өнер-білімге, ғылымға барынша насихаттау мақсаты да айқын көрініс тапқан.

Мақалда адамның жақсы қасиеттерін қастерлеу, арлы болуға, адалдық, кішіпейілділікке, төзімділікке шақыру сарыны да үлкен орын алады. «Мал сақтама, ар сақта», «Өтірікші алдымен өзін алдар», «Өзін өзі мақтаған өліммен тең», «Өлімнен ұят күшті», «Сабыр түбі – сары алтын» деген халық даналығы адамгершілік қасиеттерді

уағыздайды. Халық тәлім-тәрбиеге үлкен мән берген болса, осы мақсатты жүзеге асырудағы елеулі үлес мақал-мәтелдердікі десек қателеспейміз.

Адамның мінез-кұлқы, халықтың әдет-ғұрпы да мақалдардан елеулі орын алады. Халық адалдық, шыншылдық, әділдік, досқа адал болу, кішіпейілдік сияқты қасиеттерді насихаттап, үлгі етеді. Халық ұғымында не жақсы болса мақалдар соны құптап отырады.

Қазақ мақал-мәтелдерінің өзіне тән негізгі бір ерекшелігі – аз сөзбен көп мағына беретіндігінде. «Аз сөз - алтын, көп сөз - көмір» дей отырып, халық өзінің мақалдарында мазмұнды әңгіменің «тобықтай түйінін береді», ой-пікірін, көзқарасын әрі терең, әрі ашық айтады.

Мақалдың сөз саралауы олпы-солпы болмайды, етек-жеңі жинақы, ықшам келеді. Айтылатын пікір, жасалатын қорытынды, берілетін баға толық дәлелденген, шындалып, шынайыланып, жонылып, өткірленіп келеді. Сондықтан да мақал оралымды, өткір болады. Мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей жүріп отырады.

Ішкі құрылысы жағынан алғанда, мақалдар екі түрлі: бірінші –айтайын деген ойын ашық етіп бірден, турасынан білдіреді. «Жауды аяған жаралы қалады», «Бірлігі жоқтың – тірлігі жоқ» т.б. Екіншісі – негізгі ойды астарлап айтатын, ишаратпен білдіретін мақалдар. Қазақ мақалдарының біразы осы түрге енеді. Мұның мысалдарына «Жығылсаң нардан жығыл», «Сырын білмейтін аттың сыртынан жүрме» деген мақалдарды жатқызуға болады. Сырт қарағанда бұл мақалдарда айтылатын ой айқын, әрқайсысы өз орнында тұрған сияқты. Бірақ олардың астарында терең мағына тұрады. Мәселен: «Жығылсаң нардан жығыл» дегенде нардан жығылып құлауды айтып тұрған жоқ, нардай үлкен іске ұмтылып мақсатыңа жете алмасаң айып емес деген ой айтылып тұр. Осындай астарлы мағынадағы мақалдарда терең ой, қазақ халқының табиғатына тән даналық, парасаттылық сезімдері кеңінен байқалады. Осындай үлгідегі мақалдардың біразына көз жүгіртейік: «Қасықтап жинағанды, шөміштеп төкпе», «Жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады», «Екі кеме күйрығын ұстаған суға кетеді», «Кісідегінің кілті аспанда» т.б.

«Мақалдың тілі өте көркем және мейлінше қарапайым, сөз құрамы бай, халық тілінің суреттеу, бейнелеу мүмкіншіліктері мақалда жан-жақты, мол көрінісін тапқан. Ұлы жазушылардың халық тілін үйрену, меңгеру үшін мақал-мәтелдерді жете білу керек деген көзқарас та осыдан туған. Мақал-мәтел ұшқыр, тілге орамды, көңілге қонымды, құлаққа жағымды келеді. Орнын тауып айтса сөзге оң беріп, құлпыртып жібереді» (Әлімбаев, М. (1990:54).

Мақалдарға тән ерекшеліктің бірі – оның құрылысында. Сөйлем құру, әсіресе, құрмалас сөйлем жүйесін үйлестіру, қисындыру жағынан алғанда мақалдан алуан түрлі үлгі өрнек, әдемі сөз кестесі табылады. Мақалдардың сөйлем құрудағы бір ерекшелігі, онда бастауыш, баяндауыш түгел бола бермейді. Кейде мақалда баяндауыш түсіп қалады. Мысалы, «Еңбек түбі- береке, көптің түбі мереке», «Бейнет, бейнет түбі - зейнет», «Еңбегі аздың-өнбегі аз» деген мақалдарда баяндауыш жоқ, ол тек ойша ғана ұғылатын «болады» деген сөз. Егер мақалды толық айтсақ, «Еңбек түбі берке болады, көптің түбі мереке болады» дер едік, онда сөйлем шұбалаңқы болып, келісті ырғағынан айырылады. Бұл құбылыс айшықтау тәсілінің эллипсис деген түрінің мақалдардағы көрінісі, яғни сөз тастап кету. Бұл тәсіл мақалдарда жиі кездеседі.

«Мақалда сөзді мүсіндеп, сұлулау үшін сан алуан теңеу, эпитет, метафора, метонимия сияқты көркемдік құралдар шеберлікпен қолданылған. Мысалы,

Жақсы жігіт-жағадағы құндыз,

Жақсы қыз – көктегі жұлдыз.

Ақылды ердің ішінде

Алтын ерлі ат жатар,

Асыл әйел ішінде

Алтын бесікті ұл жатар.

Осындай мақалдарда орынды, қисынды салыстыру мен шендестіру арқылы екі нәрсе, екі құбылыс бірін бірі толықтырып, бейнелі мүсін жасайды» (Байтұрсынұлы, А. (2003:211).

Сондай-ақ мақалда әсірелеу, күшейте суреттеу әдісі жиі қолданылады. Мысалы: «Айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарады», «Тамшыдан тама берсе дария болар», «Қолымен қосаяқ соққан, аузымен орақ орады», «Көрмес түйені де көрмес», «Көп түкірсе көл» деген мақалдарда шамадан тыс ұлғайта суреттеу байқалып тұр.

Мақал-мәтелдердің өзіндік жасалу жолдары, сан қилы шеберлік әдістері бар. Мақал көбіне бір-бірімен ұйқасы бар екі бөлімнен құралады. Сол екі бөлімнің бірінде айтылуға тиісті ойдың шарты айтылса, екіншісінде қорытынды түйін беріледі: «Жасыңда қылжың болсаң, қартайғанда мылжың боларсың», «Күлме досқа, келер басқа», «Ексең егін, ішерсің тегін», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Жақсының өзі өлгенмен, сөзі өлмейді» т.б.

Ата-бабаларымыз не сөйлесең де, не істесең де, алдымен ойланып алу керектігін ескертіп отырған. Тіпті ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле деудің тәлімі де тереңде жатыр. Ойламай сөйлеген бір ауыз сөз еттен сүйекке жетіп, жүректі қалай жаралайтынын дана түркі халқы «Оқ жарасы бітсе де, тіл жарасы бітпес» деп ұғындырады.

Қазақта «Ер қазынасы – ескі сөз, ел қазынасы – ескі сөз, тіл қазынасы-ескі сөз» деген бұрынғылардан қалған мақал бар. Адамның ойын жарыққа шығаратын күшті құрал – тіл. Ал, тіл - ойдың көрінісі екендігі мәлім. Олай болатын болса мәнді, мағыналы ойды жеткізетін, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін берер мақал-мәтелдердің тіл мен әдебиеттің дамуындағы, жалпы халықтық, қоғамдық өмірдегі, ұлт мәдениетінің өркендеуіндегі, жас ұрпақ тәрбиесіндегі, тілді өркендету мен сөз байлығын қалыптастырудағы, тілді меңгертудегі орны айрықша.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақал-мәтелдер тақырыбы ауқымды, мазмұны терең, тілі өткір, кестелі айшығы мол, тағылымдық мәні аса зор халықпен бірге ғасырлар көкжиегінен асып келе жатқан мәңгі сарқылмас қымбат қазынамыз, қанша ұрпақ қазса да таусылмас кеніміз.

Әрбір халықтың жас буынды тәрбиелеу ісінде сүйенетін ұлттық тәлімі қанатты сөздер мен мақал-мәтелдер. Ал, жас ұрпақ сана-сезімін, ұлттық психологиясын көнеден келе жатқан халықтың болмыс-бітімін танытатын, діліміз мен тіліміздің ерекшелігін айқын көрсететін мұрамыз мақал-мәтелдер арқылы қалыптастырудың мәні мен маңызы орасан зор болмақ.

Әдебиеттер

1. Адамбаев, Б. (1976), *Халық даналығы*, Алматы: Ғылым
2. Ғабдуллин, М. (1958), *Қазақ халқының ауыз әдебиеті*, Алматы: Ғылым
3. Жарықбаев, Қ. (1980), *Аталар сөзі-ақылдың көзі*, Алматы: Ана тілі
4. Әлімбаев, М. (1990), *Өмір. Өнер. Өнерпаз*. Алматы: Жазушы
5. Байтұрсынұлы, А. (2003), *Әдебиет танытқыш*, Алматы: Ғылым